

Prilog poznavanju prilika u Rijeci i njezinu zaleđu uoči Hrvatsko-ugarske nagodbe te njihov utjecaj na hrvatski čitaonički pokret

Mađarsko/mađaronskelungareške strukture tadašnje Rijeke, grada uz desnu obalu Rječine, namjeravale su uoči sklapanja Hrvatsko-ugarske nagodbe 1868. izuzeti taj grad od uprave Banske Hrvatske i staviti ga pod neposrednu upravu Pešte, odnosno mađarskoga kapitala u ekspanziji. Zbog toga su, kako bi prikazali nezadovoljstvo stanovništva hrvatskom vlašću i njegovu promađarsku orijentaciju, izazvali nemire, najprije u tadašnjoj Rijeci, potom i u potpuno hrvatskom području na lijevoj obali Rječine te ponad Bakra, u mjestima Praputnjak, Kukuljanovo, Krasica, Draga, Škrlevo i Čavljanića. Tim vladajućim strukturama na ruku je išla teška gospodarska situacija (primjerice, i propast bitnoga dijela privrede – jedrenjaštva u korist parobroda) koja je uslijedila kao posljedica neoapsolutizma u Habsburškoj Monarhiji («Bachov apsolutizam») te nemogućnost vlasti Banske Hrvatske da stanovništvu spomenutoga područja ponudi odgovarajuća rješenja. Razvoj situacije neposredno nakon pobuna i smirivanja utjecao je i na osnutak hrvatskih čitaonica u dijelu Primorja a time i na živi razvoj hrvatske nacionalne svijesti u tome dijelu Kvarnerskoga primorja.

Ključne riječi: Rijeka, Hrvatsko-ugarska nagodba, mađaroni, hrvatski narodni preporod, narodne čitaonice

Uvod

Velike promjene u političkoj konstelaciji Habsburške Monarhije sredinom XIX. st. zahvaćaju i područje tadašnje Rijeke te njezine okolice. Naime, već od XVIII. st. Mađari započinju sa svojim kretanjem prema svjetskim tržištima putem »svoga« mora, kao što je to već ranije započeo zapadni, austrijski dio Habsburške Monarhije, i to preko Trsta. Time tadašnja Rijeka,¹ zbog svog izvrsnog geografskog položaja, za mađarski promet dobiva vrlo veliku važnost.

1 Tadašnja se Rijeka kao grad razvila na desnoj strani potoka Rječine, uz njezin utok u Riječki zaljev Jadranskoga mora, a Sušak se razvio na lijevoj strani Rječine. Petar Strčić, *Rijeka od kraja XVIII.*

Kako bi grad što bezbolnije stavili neposredno pod svoju upravu, Mađari su nastojali na svoju stranu privući vodeće riječke strukture. Te strukture nisu imale izražen hrvatski nacionalni osjećaj, čak se javno nisu niti služile hrvatskim jezikom, nego talijanskim; njihova je jedina preokupacija bilo povećanje bogatstva. No, revolucionarne 1848. godine Rijeka je ponovno došla u sastav Banske Hrvatske, što je bilo opasno za interese mađaronskih vladajućih struktura u Rijeci i Pešti. Stoga su se one otvoreno počele deklarirati kao Mađari, sabotirati hrvatsku vlast u gradu, nastojeći Rijeku prikazati samo kao sastavni dio Ugarske. Na ruku im je išla i teška gospodarska situacija izazvana preobrazbom u Monarhiji, pa su za nju krivili hrvatsku vlast u Zagrebu. Njihove su optužbe na račun nove vlasti doprle i do seljaka iz riječko-bakarskog zaleđa – stoga će u naseljima Praputnjak, Kukuljanovo, Krasica, Draga, Škrlevo i Čavlanica Mađari izazvati pobune u svoju korist. Te su pobune izbile u kraju koji naseljavaju samo Hrvati. Na taj će način nastojati odgoditi i osnutak, primjerice, hrvatskih čitaoničkih društava, koje su očito bile izvorište narodnoga prosvjećivanja, s iznimno značajnom ulogom pri razvijanju, učvršćenju i oblikovanju hrvatske nacionalne svijesti.

Rijeka i Sušak u 18. i 19. stoljeću

Stoljećima je grad Rijeka – uz zapadnu obalu utoka Rječine u Riječki zaljev – u posjedu niza gospodara, uglavnom stranaca.² Kvarnersko primorje,³ koje obuhvaća i Rijeku, počinje se intenzivnije razvijati od 1717. godine, kada je Karlo VI. tražio morske putove u svijet, te kako bi privukao stanovništvo u to područje i tako potakao razvoj pomorstva i industrije. Stoga je davao povlastice za naseljavanje i obavljanje obrtničke djelatnosti.⁴ Dvije godine kasnije Rijeka, zajedno sa suparničkom lukom Trstom (neposredna je izvozno-uvozna austrijska luka), biva proglašena slobodnom lukom.⁵

Iako su tadašnje gospodarske mjere potakle brži privredni, društveni i kulturni razvitak grada, zbog nepovezanosti sa zaleđem, Rijeka je počela privredno zaostajati.

stoljeća do 1918. Prilog za nacrt povijesne sinteze, Rijeka, I, 1, Rijeka 1994, str. 49-72.

- 2 Bili su to Frankopani, Devinski knezovi, Walseeovci i dr. Dio je habsburškog posjeda od 1366. dalje, s prekidima. Usp. Franjo Rački, *Rijeka prema Hrvatskoj*, Zagreb 1867, str. 7.
- 3 Petar Strčić, Kvarnersko ili hrvatsko primorje, *Sušačka revija*, XIII, 49, Rijeka 2005, str. 73-84.
- 4 Polako su počeli pristizati stranci koji su osnivali prve industrijske pogone, podizali nove zgrade i skladišta. Lucijan Kos, Rijeka kao slobodna luka u razdoblju od 1719-1939, *Analiza Jadranskog instituta*, 4, Zagreb 1968; Ferdo Hauptmann, Pregled povijesti Rijeke do Bachova apsolutizma, *Rijeka. Zbornik. Geografija-etnologija-ekonomija-saobraćaj-povijest-kultura*, Zagreb 1953, str. 209.
- 5 Rački navodi da je to bilo 2. lipnja 1717. (F. Rački, *Rijeka*, n. dj., str. 8), a Lucijan Kos 17. ožujka 1719. (L. Kos, n. dj., str. 346).

Uredbom Marije Terezije iz veljače 1776. godine Kraljevini Hrvatskoj⁶ neposredno su pripojeni Rijeka s lukom te bakarsko područje na desnoj strani ceste Karoline,⁷ koja je trebala povezati područja s istočne strane Rječine podno Trsata (gdje još nema naselja, potonjega Sušaka), te Karlovac. Naime, od navedenih je područja u kolovozu iste godine kraljica osnovala zasebnu Severinsku županiju sa sjedištem u Mrkoplju, koja je obuhvaćala i tadašnju Rijeku pa je tako potvrđeno njezino pridruženje Kraljevini Hrvatskoj. Međutim, već 1779. Rijeka postaje »posebno tijelo« ili »corpus separatum« ugarske krune.⁸ Dopisom od 23. travnja 1779. ustanovljeni su ustrojstvo i autonomija grada; tada je potvrđeno dotadašnje uređenje, a vladarica se obvezala to potvrditi poveljom.⁹ Do izražaja dolaze žive intencije Mađara da se domognu Jadrana i stvore svoj izlaz na more. Iako je na Hrvatskom saboru 1790. zatraženo sjedinjenje Rijeke s Hrvatskom, dok je Ugarski sabor tražio da se grad izravno stavi pod Ugarsku, u prvoj polovini XIX. stoljeća, točnije 2. svibnja 1836. na Ugarsko-me se saboru govori o »Ugarskome primorju / Littorale Ungarico«, uspostavljenom 1786. godine, za vladavine Josipa II. – tada riječki te bakarski i vinodolski okrug čine novo administrativno tijelo, tzv. Ugarsko primorje (Littorale Hungaricum), na čelu s guvernerom. Ta nova teritorijalna jedinica protezala se od Rijeke do Novoga.¹⁰

Stajalište Mađara – da se Rijeka nađe neposredno pod upravom Pešte – zagovarao je i gradski riječki vladajući sloj, o kojem je ranije bilo riječi. Taj se anacionalni sloj tada pretvara u mađaronski ili ungarški, vidjevši u tome gospodarski napredak grada i svoju korist, budući da je za daljnji zamah privrede trebalo uložiti znatna novčana sredstva – u izgradnju same luke, osuvremenjivanje tehnike izgradnje brodova, izgradnju željezničke pruge koja bi povezala grad s unutrašnjošću i predstavljala al-

6 Njome je upravljala Ugarska dvorska kancelarija putem Hrvatskog kraljevskog namjesništva. F. Rački, n. dj., str. 17; F. Hauptmann, n. dj., str. 209.

7 Cestu Karolinu dao je izgraditi Karlo VI. kako bi potaknuo privredni razvoj primorskog područja. Gradnja je započela 1726. godine, i to od mora do Karlovca, kroz do tada teško prohodni Gorski kotar. Dovršena je 1728. godine. Usp. Andrija Rački, *Povijest grada Sušaka*, Sušak 1929 (Rijeka 1990, str. 174).

8 U sudskim i školskim poslovima i dalje je bila povezana s Banskom Hrvatskom; Ugarska je imala presudnu upravnu i financijsku ulogu u držanju grada kakvu je do tada imala Austrija; nova administrativna podjela za grad je značila i snažnije povezivanje s njegovim prirodnim zaleđem, što je bio jedan od preduvjeta za gospodarski razvoj. Usp. Jaroslav Šidak i dr, *Hrvatski narodni preporod – ilirski pokret*, Zagreb 1988, str. 8.

9 Spomenuta je povelja u idućim desetljećima poslužila Mađarima kao dokaz da je Rijeka odlukom kraljice pripala direktno Ugarskoj; no Rački dokazuje suprotno na temelju formulacije u točki 4 dopisa, koji je kraljica uputila, a u kojoj stoji da se gradski računi trebaju podastrijeti putem Hrvatskog vijeća. Kako je u razdoblju između povelje i dopisa Kraljevsko hrvatsko vijeće ukinuto, tekst povelje je preformuliran, pa umjesto Kraljevskog hrvatskog vijeća stoji Kraljevsko ugarsko vijeće, jer su poslovi preneseni na ugarsko vijeće. Premda povelja nosi datum 23. travnja, izdana je nakon 30. srpnja, tj. nakon ukidanja Kraljevskog hrvatskog vijeća. Rački zaključuje da je Rijeka pripala Ugarskoj, ali preko Hrvatske i da se na mjestima gdje se spominje Ugarska pod tim imenom razumijeva kruna pod koju Hrvatska također spada. Usp. F. Rački, n. dj., str. 65.

10 Isto, str. 69.

ternativu cestovnom pravcu od Karlovca do mora. Dakako, pri svemu tome ta tanka »patricijska« vladajuća struktura gledala je u svemu samo svoj materijalni probitak.¹¹

Na sve to uslijedio je i rat između Habsburške Monarhije i Napoleonove Francuske, a on se osjetio neposredno i u Rijeci, koju su tada na nekoliko dana zauzeli Francuzi.¹²

Nakon burne rasprave o »Riječkom pitanju« na sjednici Ugarskog sabora u Požunu 1807. godine¹³ uslijedio je kraljev reskript prema kojemu Rijeka svoje zastupnike šalje na zajednički Sabor u Požun. Već iduće godine kralj donosi novi reskript i o guvernerovu sudjelovanju na Hrvatskome saboru.¹⁴

Nakon ponovnog rata Austrije i Francuske (završen mirom u Schönbrunn u listopadu 1809), Napoleon stvara Ilirske provincije, pa i Rijeka pripada njima.¹⁵ No, uskoro je Rijeka ponovno osjetila posljedice razvoja tadašnje europske politike. Naime, nakon sloma Napoleonove vojske u Rusiji, u grad upada britanska vojska.¹⁶ Upad je bio popraćen pljačkom. Nakon te tragične epizode Rijeka se ponovo vraća neposredno pod austrijsku vlast, pod kojom će ostati do 1822. godine.¹⁷

Ratne prilike te razaranja izravno su pogodili grad koji je 1822. vraćen pod mađarsku upravu; uspostavljena je i uprava i sudstvo kakvi su postojali do 1809. godine.¹⁸ U nastojanju da se izmijeni teža gospodarska situacija, riječki su zastupnici na Ugarskom saboru, Andrija Ludovik Adamić i Antun Mihanović, 1825. sastavili Plan osnivanja privilegiranog trgovačkog društva, kojim se nastojalo pokrenuti ugarsku trgovinu preko riječke luke, te razvoj brodogradnje i industrije.¹⁹ No, treba reći i to da je ponovni dolazak Rijeke pod Peštu ipak značio njezin brži gospodarski napredak, budući da je mađarska privreda svoj izlaz na međunarodno tržište i dalje nalazila upravo preko »svoje« Rijeke. Stoga je godine 1847. započela izgradnja velike luke, koja postoji i danas.²⁰

11 *Povijest Rijeke*, Rijeka 1988, str. 213.

12 Isto, str. 171.

13 Nespretna formulacija na koju su se Mađari oslanjali bila je da »grad Rijeka spada na ISTU kraljevinu«. Ista se, po Račkome, odnosi na jedinstvo zemalja Ugarske krunice. Rački također smatra da, kada Rijeka ne bi imala nikakve državno-pravne veze s Hrvatskom ne bi Mađari dozvolili da predstavnici Rijeke imaju mjesto i glas u Hrvatskom saboru. Usp. F. Rački, n. dj., str. 92-94.

14 Ferdo Čulinović, Rijeka u državno-pravnom pogledu, *Rijeka. Zbornik*, n. dj. str. 263.

15 Stvorene su od zapadnih dijelova tadašnje Hrvatske, s desne strane Save do ušća Une, Istre i Dalmacije, uključivši i Kvarnerske otoke i Rijeku. *Povijest Rijeke*, n. dj., str. 166.

16 Isto, str. 171.

17 Godine 1813. austrijska vojska zauzima sve Ilirske provincije, od kojih je, bez Dalmacije, formirana Kraljevina Ilirija koja je imala uglavnom formalne funkcije i postojala do 1840-ih godina. Isto, str. 172.

18 Danilo Klen, *Gospodarske prilike u Rijeci od 1813. do 1848*, Zagreb 1986, str. 164.

19 *Povijest Rijeke*, n. dj., str. 174. No, taj Plan, kao i slične akcije koje su uslijedile, zbog problema u Ugarskoj – ekonomska nespremnost i ratne prilike – nisu dopuštali bilo kakve investicije političkim i privrednim krugovima u Ugarskoj, prošle su tada nezapaženo; tek četiri godine kasnije Rijeka dobiva »Trgovinsku deputaciju« koja je trebala pomoći razvoju privrede. Isto, str. 174, 175.

20 Radojica F. Barbalić, Brodarstvo Rijeke kroz vjekove, *Rijeka. Zbornik*, n. dj., str. 95.

Tijekom stoljeća u Rijeci su se formirala tri sloja: najniži »radnički«, pa građanstvo, niži društveni sloj, te patricijat, najviši sloj. Ovaj je sastavljen od desetak obitelji koje su imale materijalnu i političku podlogu, velike povlastice i koje nisu pristajale na bilo kakvu promjenu u gradu, jer bi tako došlo i do mogućeg gubitka njihovih privilegija.²¹ Taj elitni riječki sloj, sastavljen od industrijalaca, imućnih obrtnika itd., smatra da će lakše osigurati i razviti dalje svoje bogatstvo pod okriljem Mađara. Jer, Pešta će u razvoj riječkog područja ulagati znatna sredstva, te će Riječani prosperirati znatno brže i više nego u okviru Banske Hrvatske koja financijski nije u stanju Rijeci pružiti mogućnost takvoga razvoja.²² Stoga je u gradu od strane toga vladajućega anacionalnoga sloja 1843. i pokrenut list *Eco del litorale ungarico*, na talijanskome jeziku, čija je politika bila sadržana u paroli: *Fiume con Ungheria* (Rijeka s Ugarskom).²³ Elitni sloj sasvim se odvojio od apsolutne većine pučana, a to su Hrvati, pa i jezikom; njegovi pripadnici govore talijanski, mađarski, njemački. Dakako, i dalje znaju i hrvatski, ali njega koriste samo za kontakte sa radnicima i slugama te drugim pripadnicima najnižega društvenog sloja.²⁴

Revolucionarne 1848. u Europi, i Banska Hrvatska se pokreće, pa prekida državno-pravne odnose sa Ugarskom, a Rijeka ulazi u sastav Jelačićeve Banske Hrvatske.²⁵ Pokraj kolovoza 1848. godine u grad na desnoj obali Rječine u pratnji vojske ulazi podžupan Zagrebačke županije Josip Bunjevac, koji postaje banski povjerenik.²⁶ Takav razvoj političke situacije rezultirao je pohrvaćivanjem riječke gimnazije, koju su pohađala i djeca iz anacionalnoga sloja.²⁷ Dvije godine kasnije dolazi do osnivanja hrvatske Čitaonice.²⁸

Novi su uvjeti nepogodni za interese riječkoga patricijata koji i dalje priznaje samo vladu u Pešti i ne prihvaća odluku Hrvatskog sabora o uspostavi banske vlasti ni na ostalome dijelu Primorja. Također, odlučuje da će gradom upravljati po zakonima koje donosi ugarska vlada te da će plaćati poreze Ugarskoj. No, dio tadašnjeg Ugarskog primorja, točnije gradovi Bakar i Vinodol, pristaju na pridruženje Banskoj Hrvatskoj, priznajući pri tome njene institucije, a žitelji se deklariraju samo kao

21 F. Hauptmann, n. dj., str. 210.

22 Jedan od takvih primjera bio je i prijedlog za izgradnju željezničke mreže koji je dolazio iz toga sloja i koji se prvi put čuo od značajnog riječkog privrednika Andrije Ludovika Adamića 1825. godine. Kako je takav poduhvat iziskivao golema sredstva koja Banska Hrvatska nije mogla uložiti, Riječani se oslanjaju na središnje vlast u Beču. No, bečki krugovi svoj interes vide isključivo u tršćanskoj luci i stoga golema sredstva ulažu u projekt izgradnje željezničke pruge koja je trebala povezati Beč s Trstom; projekt je dovršen 1857. godine. Bernard Stulli, *Željezničke veze Rijeke sa zaleđem, 110. godina Riječke željeznice 1873–1983*, Rijeka 1983, str. 17.

23 *Povijest Rijeke*, n. dj., str. 199.

24 Isto, str. 214.

25 Isto, str. 211.

26 Bosiljka Janjatović, Josip pl. Bunjevac u Rijeci (31. kolovoza 1848) te ponovno uključivanje Rijeke u Bansku Hrvatsku, *Rijeka*, IV, 1-2, Rijeka 1998-1999, str. 39.

27 Petar Strčić, *Koja je prva riječka gimnazija*, Rijeka 1992.

28 *Spomen knjiga pedesetogodišnjice Narodne čitaonice Riečke*, Rijeka, 2000 (pretisak).

Hrvati.²⁹ Uz to, nadležnost bakarskoga municipija odnosi se sve do istočne obale Rječine. Riječki patricijat, s druge strane, štiteći samo svoje privredne te političke interese, ne pristaje na novonastala politička zbivanja te njihov glavni zadatak postaje očuvanje riječke, tj. svoje patricijske autonomije.³⁰ I sve to unatoč činjenici da u Rijeci tada i dalje živi apsolutno većinsko hrvatsko stanovništvo.³¹

Interesi patricijata bivaju osobito ugroženi 1849. kada je nova, hrvatska vlast, sa sjedištem u Zagrebu, osnovala Riječku županiju pa je tada ukinuto Ugarsko primorje.³² Također, nova se vlast trudila probuditi ili osnažiti postojeće nacionalne osjećaje kod stanovništva tadašnje Rijeke i zaleđa koji bi tako poduprli povratak Rijeke u sastav matice zemlje.³³

Aktivnost započeta u Primorju 1848. biva prekinuta uvođenjem neoapsolutizma,³⁴ koji je negativno utjecao i na životne prilike stanovnika primorskog kraja. Naravno, to je išlo na ruku mađaronskim gradskim strukturama koje nisu propuštale priliku za nastale teške životne uvjete okriviti bansku vlast u Zagrebu; a stanovništvo je to prihvaćalo ne poznajući stvarnu situaciju. Tako se polako u dijelu puka u samoj Rijeci i okolici budi revolt protiv hrvatske vlasti, koji će dovesti do nereda u drugoj polovici šezdesetih godina.³⁵ To je, kako smo ranije naveli, vjerojatno bio razlog zastoja u osnivanju čitaonica.

Godine 1860. Banska konferencija u Zagrebu nije prihvatila Rijeku kao »corpus separatum«, koji bi se nalazio neposredno pod Peštom; i to stoga jer ni hrvatski kraljevinski odbor niti Sabor nisu priznavali ozakonjenje takvoga položaja člankom IV. Ugarskoga sabora iz 1807. godine.³⁶ Ban Josip Šokčević riječkom gradskom vijeću dostavio je naputak za organizaciju hrvatskih gradova i municipija koji je prethodno potvrdio vladar Franjo Josip I. Po tom su dokumentu grad Rijeka i njegov kotar sastavni dio Banske Hrvatske. Naravno, vodeće strukture u riječkom magistratu protivile su se tome, kao i obnavljanju Riječke županije te Bartolu Zmajiću kao

29 B. Janjatović, n. dj., str. 41.

30 Ideja autonomaštva dobit će svoju formulaciju u spisu »Voti e bisogni di Fiume« (Želje i potrebe Rijeke), objavljenom u Rijeci 1860. god. Njegov autor se zalaže za očuvanje riječke autonomije i naglašava da samo Riječani smiju odlučivati o sudbini svog grada; a oni žele da Rijeka bude pridružena Ugarskoj. Milan Marjanović, Rijeka od 1860. do 1918, *Rijeka. Zbornik*, n. dj., str. 218.

31 U Rijeci, na desnoj obali Rječine, po bečkom, službenom popisu iz 1851. živjelo je 12.588 stanovnika, od toga 78,7% Hrvata, 13,3% Slovenaca, 5,5% Talijana te 2,5% Mađara, Židova, Nijemaca, Čeha itd. *Povijest Rijeke*, n. dj., str. 212; Fran Barbalić, Pitanje narodnosti u Rijeci, *Rijeka. Zbornik*, n. dj., str. 19. O tome više: Nikola Stražičić, Prilog poznavanju demografskoga razvoja grada Rijeke tijekom posljednja tri stoljeća, *Rijeka*, I, 1, Rijeka 1994, str. 107-138.

32 *Povijest Rijeke*, n. dj., str. 212.

33 Banska Hrvatska u XIX. st. definitivno postaje matica – zemlja, odnosno matica domovina za sve Hrvate. J. Šidak i dr, *Hrvatski...*, n. dj., str. 72.

34 O tome usp. Mirjana Gross, *Počeci moderne Hrvatske. Neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850-1860*, Zagreb 1985.

35 Maja Polić, Mađaronski izgredi u Rijeci i bakarskome zaleđu uoči Hrvatsko-ugarske nagodbe 1868. godine, *Bakarski zbornik*, 9, Bakar 2004, str. 9-33.

36 M. Marjanović, n. dj., str. 217.

njezinu velikome županu. Mađaroni su Rijeku i dalje smatrali mađarskim gradom te su izazivali demonstracije i napade na hrvatsko stanovništvo.³⁷ Radi popularizacije svojih ideja mađaroni pokreću nekoliko edicija na talijanskom jeziku te jedan dvojezični, talijansko-njemački list.³⁸ Na to će pravaš, riječki patricij, Erazmo Barčić odgovoriti pokretanjem lista *La voce d'un patriota (Glas rodoljuba)*, kako bi njegova hrvatska stajališta mogli čitati i njegovi sugrađani patriciji.³⁹

Tih je godina došlo i do pojave autonomizma (njihove će ideje biti oživotvorene u programu stranke koja će od 1897. imati glavnu riječ u riječkom magistratu).⁴⁰

Pitanje Rijeke našlo se i na sjednicama Hrvatskoga sabora 1861. godine, na kojemu – zahvaljujući odluci riječkoga magistrata – nije bilo predstavnika Rijeke.⁴¹ Saborška odluka da se u gradu »vodi računa o talijanskome jeziku i da se građanima i korporacijama nevještim hrvatskom jeziku za sada još dozvoljava upotreba talijanskog jezika«, rezultiralo je ponovnim demonstracijama i napadima, napose 1867. godine, a situacija se smiruje Zmajčevom smjenom, kada je na prijedlog dvorske kancelarije kraljevskim povjerenikom, od dvorske kancelarije 6. IV. 1867. god. sa ciljem da ponovno uspostavi red u gradu, imenovan Mađar Eduard Cseh de Szent Katolna.⁴²

Promađarski nastrojani stanovnici Rijeke priredili su mu svečani doček, popraćen mađarskim zastavama.⁴³ No, on je odmah po dolasku obustavio sve postupke koji su vođeni protiv pokretača izgreda. Kakav je uistinu bio Csehov zadatak svjedoči i činjenica da je naredio skidanje hrvatske zastave sa županijske zgrade te otvoreno pomagao inicijatore izgreda, protiv kojih je – rekosmo – postupak bio obustavljen; čak je s njima zajedno bio viđen na ulicama.⁴⁴ Snažnu potporu takvoj agitatorskoj politici davao je i ugarski ministar predsjednik Gyula Andrassy koji je otvoreno izjavljivao kako je Rijeka sastavni dio Ugarske; traženo je od Franje Josipa I. da takvo stanje postane i službeno.⁴⁵ Dovođenjem Eduarda Cseha u Rijeku, monarh je grad, zapravo, prepustio Mađarima; dopušta im se poduzimanje akcija samo u mađarskom interesu.

Borba za Rijeku imala je veliko značenje za Kvarnersko primorje, pa i za Zapadnu Hrvatsku u cjelini. Protuhrvatskom djelovanju mađaronskih riječkih djelatnika

37 Isto.

38 Godine 1860. pokrenuli su list *Gazzetta di Fiume*, od 1865. tiska se i *Giornale di Fiume*, od 1867. dvojezični *Gazzetta di Fiume – Fiumaner Zeitung*, a od 1868. *La Bilancia*. Usp. *Povijest Rijeke*, n. dj., str. 225, 227.

39 Isto.

40 M. Marjanović, n. dj., str. 218.

41 Isto, str. 220.

42 *Povijest Rijeke*, n. dj., str. 212.

43 Navodi se da je Cseh po dolasku u grad okupljeno mnoštvo pozdravio na hrvatskom jeziku, a ne na talijanskom kako je to bilo uobičajeno. M. Marjanović, n. dj., str. 221.

44 Maja Polić, Izvješće župana i privremenoga upravitelja riječke županije I. Vončine 17. lipnja 1867. kr. povjereniku E. Csehu za Rijeku, Bakar itd. o mađaronskim izgredima, *Vjesnik Državnog arhiva u Rijeci*, 45/46, Rijeka 2005, str. 171-184.

45 Mirjana Gross, Dvadeset godina bijesa i očaja ili borba za Rijeku od 1861. do 1881, *Dometi*, XX, 4, Rijeka 1987, str. 192.

odupirali su se prije svega riječki Hrvati, ali u toj su im borbi pridružili i svi primorski Hrvati.

Hrvatsko-ugarskom nagodbom, preciznije – njezinim falsificiranim paragrafom 66, poznatim kao »Riječka krpica«, Rijeka je 1868. potpala pod neposrednu upravu Pešte. Dvije godine kasnije stvoren je tzv. riječki provizorij koji će trajati do 1918. godine, dakle do samoga raspada Monarhije.⁴⁶ Prema njemu, kralj – na prijedlog ugarskoga ministra predsjednika – imenuje guvernera, inače posrednika između riječkoga municipija i vlade u Pešti, koji je nositelj političke uprave grada i kotara te vršitelj pomorskih poslova na području čitavog Ugarskog primorja, odnosno od Rijeke do Novoga.⁴⁷

Od Nagodbe do sredine devedesetih godina XIX. stoljeća Rijeka je zaista znatno napredovala zbog velikih mađarskih investicija, pa je pretvorena u značajan lučko-trgovačko-brodarski centar, drugi u Monarhiji iza Trsta; ali – politički je stagnirala. U doba bana Khuena Héderváryja iz grada je istjeran posljednji izvor hrvatstva – gimnazija, koja je preseljena na pusti kamenjar preko Rječine, na Sušak.⁴⁸ Doduše, devedesetih godina započinju sukobi autonomnaša, tj. uglavnom Talijana i talijanaša s Budimpeštom, zbog sve većega zanemarivanja riječkih autonomnih prava te snaženja mađarizacije, pa i preko školskoga sustava.⁴⁹ Tako je znameniti književnik Antun Gustav Matoš u posjeti Rijeci 1909. zapisao: »Bio sam u Hrvatskom Primorju, prvi put u mom životu, i pišem ove nagle retke s osjećajem, kao da bijah u tudini.«⁵⁰

U međuvremenu, na istočnoj strani Rječine drukčija je situacija. Područje kasnijega Sušaka, dakle Trsat, Draga i Podežica, kao i druga mjesta i naselja istočno od Rječine poveljom iz 1778. pripali su bakarskom municipiju.⁵¹ No, vremenom se pokazalo da je u municipiju vođeno računa samo o središtu, gradu Bakru, dok su ostali njegovi predjeli bili zanemareni.⁵² Stoga se pojavila ideja o njegovu razvrgnuću, koja je realizirana 1874. godine.⁵³ Tada je oformljena zasebna općina Trsat, u koju su uklopljena naselja Vežica i Trsat te Sušak koji je izniknuo podno Trsata na brdu.⁵⁴

Naime, u počecima XIX. stoljeća stigla je ovamo i Lujzijana – kao i susjedna Karolina još u prvoj polovici XVIII. stoljeća; obje ceste kao ishodišta na moru, u Sušaku, vezuju ovaj kraj s unutrašnjošću Hrvatske, tako da počinje stizati sve više trgovaca, a

46 Isto, str. 197 i dalje.

47 F. Rački, *Rijeka*, n. dj., str. 69.

48 Milivoj Čop, Od velike hrvatske gimnazije u Rijeci do Prve sušačke hrvatske gimnazije, *Izviješće Prve sušačke hrvatske gimnazije, šk. god. 1995./96.*, Rijeka 1996, str. 37.

49 Isti, *Riječko školstvo (1948-1918)*, Rijeka 1988.

50 *Povijest Rijeke*, n. dj., str. 237.

51 A. Rački, *Povijest*, n. dj., str. 47.

52 Isto, str. 51.

53 Isto.

54 Isto. Godine 1876. trsatskoj su općini pridružene Draga i obje Kostrene, budući da se tada kao samostalne općine nisu mogle uzdržavati. Isto, str. 53.

naselje se širi.⁵⁵ Godine 1877. sjedište općine je s Trsata preneseno na Sušak, podno njega, koji je u velikoj ekspanziji.⁵⁶ Sušak se sve naglo širi, usporedo s time kako mađarski kapital dostiže rub područja na zapadu Rijeke, nedaleko od rafinerije nafte, podignute 1880-ih godina.⁵⁷ Naime, mađarski kapital dalje ne može jer je to područje austrijskoga dijela Monarhije, Istra; a na zapadnome dijelu Riječkoga zaljeva austrijski i drugi kapital naglo podiže novo naselje koje se pretvara u mondeni grad Opatiju, kao najveće turističko-hotelijersko i zdravstveno-rekreacijsko naselje, jedno od najvećih u Europi.⁵⁸ Tako se mađarski kapital u privrednoj ekspanziji morao okrenuti istoku, pa je kupljeno i kraljevičko brodogradilište.⁵⁹ Stoga i Pešti odgovara snaženje Sušaka i, preko njega, slabljenje hrvatske općine Trsat i bakarskog municipija. Ipak, prema napisu peštanskoga lista *Eggyetértés*, Sušak je – zbog povoda jednoj proslavi – okarakteriziran kao središte hrvatskoga neprijateljskog rovarjenja protiv Ugarske.⁶⁰

Nemiri u prednagodbenom razdoblju u riječko-bakarskom zaleđu

Ukidanjem feudalnih odnosa u Habsburškoj Monarhiji 1848. seljaci odjednom, zbog svoje brojnosti, postaju politički subjekti. Vodeće političke strukture u njima tada vide materijal za manipuliranje i stvaranje izvrsnog oslonca svoje politike.⁶¹ Seljaci, pak, svoju podršku nastoje uvjetovati realizacijom nekih obećanja, tj. rješavanjem gorućih pitanja: primjerice, to je povrat općinskih i drugih zemljišta, pravo na besplatno uživanje pašnjaka i šuma, ukinuće maltarine (na cestama) i mostarine, kultiviranje neurbarijalne zemlje, otkup zemlje od davanja itd.⁶²

Ponešto povoljnija situacija u riječko-bakarskom zaleđu trajala je do 1848. kada je Rijeka postupno gospodarski napredovala. No uzlet se te godine zaustavlja. Rijeka ulazi u sastav Banske Hrvatske. Pogoršanju situacije, međutim, doprinijele su i prirodne nepogode, primjerice bolest vinove loze, te zabrana eksploatacije šumskog bogatstva koje je seljacima priskrbljivalo pristojna novčana sredstva. Vidjevši da se situacija ne popravja, velik broj seljaka započinje odlaziti u susjedne ili prekomorske

55 Usp. Irvin Lukežić, *Adamićevo doba*, Rijeka 2005.

56 A. Rački, *Povijest*, n. dj., str. 53.

57 Josip Žgaljić, Izvori za povijest naftnog gospodarstva u zapadnoj Hrvatskoj, *Vjesnik Istarskog arhiva*, 4/5, Pazin 1994/1995 (1998), str. 107-112.

58 Amir Muzur, *Kako se stvarala Opatija. Prilozi povijesti naseljavanja grada i zdravstvenog turizma*, Opatija 1998.

59 Radojica F. Barbačić, Brodarstvo Rijeke kroz vjekove, *Rijeka. Zbornik*, n. dj., str. 95.

60 Vinko Antić i Zdenko Matrljan, Ljubo Pavešić – Milan Svetić, Iz povijesti Trsata, *Tarsatica*, V, 12, Rijeka 2005, str. 12.

61 Vasilije Krestić, Seljački nemiri u Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih godina XIX. st., *Zbornik Histo-rijskog instituta HAZU*, 5, Zagreb 1963, str. 287.

62 Jaroslav Šidak, *Studije iz hrvatske povijesti za revolucije 1848-1849*, Zagreb 1979, str. 159.

krajeve.⁶³ To utječe i na početak depopulacije ovoga područja, napose otoka. Katkada je dolazilo i do oružanih sukoba sa vlastelom; spomenuto nezadovoljstvo povećavalo se – za seljake – i nepovoljnim sudskim presudama.⁶⁴

Tešku socijalnu situaciju za koju je bio odgovoran i neoapsolutizam, 1860-ih godina iskoristili su mađaroni. U cjelini, seljake su pogađale odredbe koje, poput primjerice povećanja poreza, nije odobrio Hrvatski sabor; tu su i visoke prijevozne pristojbe koje su nametnula privatna društva pod čijom se kontrolom tada nalazila Lujzinska cesta.⁶⁵ Dolazilo je i do zastoja u trgovini u primorskom području itd. Naravno, seljaci nisu znali da je apsolutizam pogodio jednako sve krajeve Monarhije i da vlast u Banskoj Hrvatskoj nije u potpunosti odgovorna za tešku socijalnu situaciju; tadašnji donji društveni slojevi samo su osjetili konkretne rezultate politike koji su za njih bili vrlo nepovoljni, čak ponegdje i katastrofalni. Zbog toga je agitacija mađarona/ungareza nailazila na plodno tlo.

Situacija se napose zaoštrila nakon 1860. godine, u trenutku sloma neoapsolutizma, kada dolazi do obnove ili uvođenja niza ustavnih i na druge načine dozvoljenih sloboda. Zbog toga, vodeće političke strukture počinju znatniju pažnju pridavati i seljacima. Tada se oblikuju i novi, osnovni politički pravci koji će dati biljeg hrvatskoj politici sve do propasti Austro-Ugarske 1918. godine; formiraju se i političke stranke. To su Narodna stranka, čija je politika, uz ostalo, i obnova veza Banske Hrvatske s Ugarskom, ali pod uvjetima priznavanja hrvatske državnosti i teritorijalne cjelovitosti hrvatskih zemalja; nositelji su biskup Josip Juraj Strossmayer i Franjo Rački. Zatim, tu je Unionistička stranka, koja je podržavala obnovu veza Banske Hrvatske s Ugarskom, ali bez postavljanja prethodnih uvjeta, i Stranka prava – na čelu s Antom Starčevićem i Eugenom Kvaternikom – s protivljenjem direktnim vezama Banske Hrvatske kako s Ugarskom tako i s Austrijom; jedina veza Ugarske, Austrije i Hrvatske trebao je biti vladar.⁶⁶

Dolazi do zaoštavanja i političke borbe između vodeće Narodne stranke i mađarona/unionista, pa se to reflektira i na riječkome prostoru. Svaki od političara nastoji pridobiti seljake uz sebe.⁶⁷ Narodnjaci u svojim istupima ne nude suviše povoljna obećanja jer su svjesni nemogućnosti njihove realizacije. Mađaroni, s druge strane, iskorištavaju teške posljedice neoapsolutizma i daju nerealna ali privlačna obećanja. Ona napose seljacima, u nadi da će riješiti zaostale probleme i početi bolje živjeti, djeluju kao novo »evanđelje«, iako su bila isprazna. Pored obećanja, mađaroni se služe i neposrednim potkupljivanjem uglednijih ili zbog drugih razloga njima

63 V. Krestić, *Seljački nemiri*, n. dj., str. 394.

64 Isto, str. 388.

65 Lujzinska cesta (nazvana po Mariji Lujzi, supruzi Napoleona I) vodi od Sušaka do Karlovca. Njena izgradnja započela je 1803. te je s prekidima uzrokovanim ratnim prilikama dovršena 1809. godine. A. Rački, *Povijest*, n. dj., str. 176.

66 Jaroslav Šidak – Mirjana Gross – Ljubo Karaman – Dragovan Šepić, *Povijest hrvatskog naroda g. 1860-1914*, Zagreb 1968, str. 21 i dalje.

67 V. Krestić, *Seljački nemiri*, n. dj., str. 393.

potrebnih seljaka i njihovih skupina, kako bi snažnije utjecali na seljačko nezadovoljstvo i potakli seljake na izazivanje izgređa koji će pridonijeti stvaranju sveopćeg dojma da spas leži upravo u mađarskoj upravi. Isto tako, ovo se primorsko područje našlo i na snažnom udaru posljedica korištenja parnog stroja jer brodovlasnici – svojom ustaljenom privredom zasnovanom na jedrenjacima – nisu bili pripremljeni na brzu izmjenu brodske pogona. Zbog mogućnosti nabave obilne i kvalitetne drvne građe u primorskom području te bogate proizvodnje brodske opreme⁶⁸ ovdašnji su brodari stoljećima koristili jedra. Sada se odjednom pokazalo da brodovi na jedra ne mogu konkurirati brodovima na paru.⁶⁹ Sredinom 1860-ih godina, zbog teških poreza i nezainteresiranosti državne vlasti za unapređenje brodovlja na jedra, i riječki brodovlasnici primorani su napuštati brodatenje i okrenuti se trgovini na kopnu.⁷⁰ Država nije pozitivno odgovorila na zahtjeve brodovlasnika za potporom u nabavi parobroda, pa su i to mađaroni iskoristili u svoje svrhe.

Na nepovoljnu socijalnu situaciju negativan je utjecaj imao i željeznički pravac Zemun – Zagreb – Zidani Most – Trst otvoren 1862. godine. Dio proizvoda koji je do tada prolazio Lujzinskom cestom prebačen je na taj novi prometni pravac. Tako su seljaci koji su do tada za život zarađivali kirijašenjem ostali i bez tog izvora prihoda.⁷¹

Izgređi su započeli u riječko-bakarskom zaleđu, i to u šest naselja istočno od Rijeke, ponad Bakra; bili su to Škrljevo, Kukuljanovo, Praputnjak, Krasica, Draga i Čavljanica.⁷² Dobro pripremljeni od mađarona/ungareza, seljaci, redom Hrvati, ističu mađarske zastave te povicima na »mađarskom« jeziku otvoreno pristaju uz Mađare.⁷³

Kako bi smirio nered, u pobunjena mjesta odlazi osobno podžupan Ivan Vončina, i to zajedno sa kotarskim sucem u Delnicama Tomislavom Padavićem,⁷⁴ te pristavom dr. Urpanijem. Pobunjeno stanovništvo iznijelo im je svoje prigovore. Sve

68 U gradu su postojale tri radionice užadi, jedna radionica za sidra, tvornica platna za jedra. *Povijest Rijeke*, n. dj. str. 221.

69 R. F. Barbalić, n. dj., str. 104.

70 Isto, str. 101.

71 Vinko Tadejević, *Pobuna naših mještana 1867. godine*, *Zbornik Praputnjak*, Praputnjak 1981, str. 56.

72 V. Krestić, *Seljački nemiri*, n. dj., str. 393.

73 Tomislav (Toma) Padavić, ilirac, istaknuti narodnjak, šezdesetih godina XIX. stoljeća bio je kotarski sudac u Delnicama; potom je u Trstu djelovao kao jedan od pokretača prvog hrvatskog lista Istre i Kvarnerskih otoka *Naša sloga* (1870). V. Tadejević, n. dj. str. 55-59.

74 O nemirima u Rijeci i riječko-bakarskom zaleđu sačuvani su izvori u ostavštini podžupana Ivana Vončine, koji lijepo oslikavaju zbivanja u razdoblju od veljače do kraja lipnja 1867. godine. Ostavština podžupana Vončine nalazi se u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu; signatura R 6047; sastoji se od *Otvorenog pisma Ivana Vončine upućenog Eduardu Csebu od 17. lipnja 1867. godine* te *Izvještaja Ivana Vončine Namjesničkom vijeću od 11. lipnja 1867. godine*. Nadalje, PSNV 1865, K. 73, sv. 34, br. 1200, prilog br. 1543. PSNV 1861, K. XLI, br. 925, PSNV 1862, K. 18, sv. 5, br. 118, PSDK 1867, K. CCLXXVII, br. 341, Spisi dvorske kancelarije 1867, K. CCVII, br. 1213; dio arhivskog materijala nalazi se i u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu.

će se njihove nevolje, smatraju seljaci, završiti kada budu činili ono što rade i Riječani, tj. da postanu Mađari, a da ne budu više Hrvati. Izjavljuju da vjeruju jedino »gospodinu u Riki«, misleći pritom na Eduarda Cseha.

Nemiri završavaju 1868. godine kada je sklopljena Hrvatsko-ugarska nagodba i kada je tadašnja Rijeka, znamenitom »Riječkom krpicom«, neposredno podvrgnuta vlastima u Pešti, dok njeno zaleđe, dakle i spomenuta naselja, ostaju Banskoj Hrvatskoj.⁷⁵

Još jasniju sliku o nemirima u riječko-bakarskom zaleđu možemo dobiti iščitavajući pismo od osamnaest stranica koje je Vončina poslao Csehu.⁷⁶ Saznajemo da je na području Riječke županije bilo zabranjeno održavanje demonstracija te izazivanje provokacija kojima bi se ugrozio javni red i mir. Za to se trebao pobrinuti Vončina, i to po nalogu Visoke dvorske kancelarije, upravo preko E. Cseha. Ipak, sama zabrana – po Vončini – kontraproduktivno djeluje na stanovništvo. Ovdašnjem puku potrebno je objasniti razlog zabrane demonstracija te razlog zašto ne bi trebali slušati agitatore koji među njih žele pronijeti nemir. Saznajemo da je pobunjeno stanovništvo primoralo škrbljevskog suca Pavla Rošića da s njima ode u Rijeku kako bi sudjelovao prilikom izbora riječkog zastupnika u Ugarski sabor. Budući da su u već spomenuta mjesta unaprijed bile unesene mađarske trobojnice te se čekala povoljna prilika za demonstracije, Vončina je odlučio u Krasicu poslati kotarskog suca T. Padavića i pristava dr. Urpanija, kako bi u korijenu sasjekli tamošnji potencijalni nered. On sâm uputio se u susjedni Praputnjak.

Prije nego je Vončina stigao na odredište, Urpani mu je savjetovao neka se vrati, jer »iz Praputnjaka neće živ otići«. Sâm Urpani bio je u Krasici napadnut, »njeki čovjek ga za prsa ugrabio, a drugi u ledja udario, a što mu pođe za rukom pomoću nekijh ljudih oteti se nasilnikom, skočiti u kočiju i pobjeći praćen biesnim urlikanjem i bacanjem kamenja«. Poslije je Vončina ipak otišao u Praputnjak. Ondje su ga pred crkvom dočekali tamošnji župnik, učitelj i nekolicina »otmjernih« ljudi. Od njih je dobio informaciju da je narod pobunjen agitacijama koje su pristigle iz Rijeke i Bakra te da se »svakomu, koji ga na mir i poslušnost svjetuje, ubojstvom grozi«.

Tamo je Vončina saznao što demonstranti zamjeraju: svakogodišnje novačenje, porez koji je uveden 1848. godine – do tada se plaćao 2 forinte, a od te godine 4 forinte, zatim emigraciju stanovnika, mahom muškaraca koji su odlazili u susjedne zemlje ili prekomorske krajeve za zaradom, nerazvijenu trgovinu itd. Sve će te nećeće prestati, smatraju pobunjenici, kako je već rečeno, »ako budemo radili kako i Riečani rade, ako ne budemo više Hrvati nego ako postanemo Magjari«. Vončina je pokušao ljudima reći što im je činiti kako bi se svim narodima Monarhije vratila bolja vremena.

75 Usp. Mirjana Gross – Agneza Szabo, *Prema hrvatskome građanskom društvu. Društveni razvoj u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća*, Zagreb 1992, str. 221 i dalje.

76 Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu, R 6047.

Vončinine riječi, međutim, naišle su na odobravanje napose kod starijih ljudi, dok mlađi više vjeruju »gospodinu u Riki«, misleći pri tome na Cseha, koji si je takvu sliku priskrbio velikim, ali ipak još uvijek neostvarenim obećanjima. Nakon takvog odgovora Vončina je odlučio otići. Odlazak je bio popraćen urlikanjem i bacanjem kamenja na njega.

Tog su dana još manje sreće imali kotarski sudac Padavić te županijski blagajnik Ljudevit Otto koji su po Lujzinskoj cesti krenuli u Meju. Praćeni su s dvanaest oružnika za slučaj da budu napadnuti. O njihovom odlasku u Meju saznalo se u Praputnjaku i Krasici. Pobunjenici iz tih mjesta su ih presreli, gađali kamenjem. Stoga su neki Vončinini pratitelji pucali u zrak, kako bi se nasilnici uplašili. Agitatori su ovaj incident iskoristili izjavljujući kako je Padavić »svojom rukom ustrelio noseću ženu i nedužna čovjeka« te pozivajući stanovništvo spomenutih mjesta da se idući dan »listom digne i pod magjarskim zastavama dodje u Rieku«.

Poziv je naišao na golem odjek. Pobunjenici su zaista krenuli preko Rječine, u Rijeku. Ondje su dočekani sa zastavama, podvoreni su kruhom i vinom; počelo je divljanje. Padavićevi ukućani dobili su upozorenje od »četiri Riečanina s kokardami na prsih« neka se sakrije jer »mu nitko ne može zajamčiti života«.

Vončina je tada zaključio da nema koristi obratiti se županijskom Sudbenom stolu, budući da je ta institucija već u svibnju obavijestila Visoki banski stol da ne može provoditi zakon u Rijeci, jer se suci boje za svoju sigurnost. Stoga je na svoju ruku odlučio poslati oružanu silu u pobunjena mjesta, pohvatati pokretače izgreda te ih predati Sudbenom stolu u Zagrebu. Kako se dio pobunjenih mjesta nalazio pod bakarskom jurisdikcijom, Vončina je zatražio od bakarskog suca Oktavijana Kopajtića da kao predstavnik Bakra s njime sudjeluje u uhićivanju. No, odgovor koji je dobio, pokazuje da i sudac Kopajtić može biti jedan od agitatora ili da se bojao svjetine i nemira. Naime, Kopajtić je izjavio da je u njegovu kotaru sve u redu i nema potrebe za hvatanjem izgrednika, što je, dakako, bilo netočno.

Vončina spominje i napad pobunjene svjetine na glavnu javnu instituciju hrvatstva u Rijeci, na tamošnju gimnaziju.⁷⁷ Ostaje pritom začuđen kako je anarhija »duboki koren zasadila po cijeloj okolici predjela Bakarskoga i Hreljinskoga u kojoj ima žali bože prekomjeran broj ljudstva osiromašela, neuka i na socijalno prevratne pomisli Riečkih kolovodjah lasno zavedljiva«.

U dva sata ujutro narednog dana Vončina je u pratnji vojske krenuo u pobunjena mjesta, kako bi pohvatao predvodnike izgreda. Ta je akcija realizirana s uspjehom, pa su uhićenja provedena prvo u Krasici, a potom u Praputnjaku.

Zanimljiva je spomenuta Vončinina konstatacija da su ga pozdravljali zreliji i imućniji ljudi »kao izbavitelja svoga od strahovanja pobiesnile prostote«. Dakle, bilo

77 Napad na gimnaziju u kojoj je odlukom Sabora 1861. bio uveden hrvatski jezik zbilo se 12. lipnja 1867. godine. Naravno, takva odluka nije nimalo išla u prilog mađaronima. A. Rački, *Povijest*, n. dj. str. 156; Maja Polić, Građa o napadu na Hrvatsku gimnaziju u Rijeci 12. lipnja 1867. godine, *Rijeka*, VIII, 2, Rijeka 2003, str. 131-144.

je ljudi koji se nisu dali zavesti očito napuhanim obećanjima. I još nešto, neobično zanimljivo: na čelu odreda koji ga je pratio u pobunjena mjesta, stajao je rođeni Mađar koji se »stidio razuzdanosti ženskadije i dječurlije, zavedene tobožnjimi simpatijama Magjarskimi«. Navodi kako je pobunjeni narod navalio na njega ne zato što je bio protiv saveza s Ugarskom, za koji vjeruje da bi za Hrvate bio dobar, nego zato što se savez ne može realizirati na ulici, demonstracijama, vikanjem, isticanjem zastava, suprotstavljanjem crkvenim i svjetovnim dužnosnicima, nego odlukom kralja. Do tada se svi moraju pokoriti slovu zakona i uzdržati se od bilo kakvih demonstracija. No, ovakvo rezoniranje nije svojstveno stanovništvu riječko-bakarskog zaleđa i kod njega ima, kako se Vončina imao prilike osvjedočiti, suprotan učinak. Mađaronski agitatori, koji dolaze iz Rijeke vješto su iskoristili nenasnosne materijalne prilike stanovništva i pored obećanja potkopavali su mu vjeru u svećenike i činovnike, učitelje, tj. u one kojima nisu mogli manipulirati. Stoga su narod huškali i protiv njih navodeći ih kao neprijatelje.

Tek što je Vončina započeo s uhićenjima, agitatori su pustili u javnost lažnu izjavu da ga je kraljev povjerenik iz Pešte odlučio otpustiti, a uhićenike osloboditi i obustaviti pokrenute postupke, te da vojska, u pratnji koje je Vončina došao u pobunjena mjesta, nije riječka nego pripada regimenti iz Ogulina. Štoviše, ta je vijest došla čak do Pešte te je u Rijeku stigla naredba da se postupak treba obustaviti. Ovakvo donošenje odluka na temelju jednostranih izjava jest ono što Vončina jako zamjera Csehu.

Na kraju pisma Vončina predlaže Csehu da zajedno obiđu pojedina mjesta i obrate se stanovništvu govoreći mu kako, primjerice, porezi jednako pogađaju i Ugarsku kao i Hrvatsku te da banska vlast nije odgovorna za njih. Prema njemu, kada narod dobije pravu sliku situacije, nestat će nemira i agitacija neće više naići na plodno tlo. Ako Cseh to ne bude bio voljan učiniti, otkrit će tako da je pokrovitelj agitacija.

Hrvatski čitaonički pokret potkraj XIX. i na početku XX. stoljeća

Ovaj detaljniji pregled zbivanja oko Rijeke i Kvarnerskog primorja nužan je kao uvod za bolje razumijevanje situacije oko osnivanja čitaonica. Naime, našavši se pred činjenicom da je Rijeka Hrvatsko-ugarskom nagodbom stavljena pod neposrednu upravu Pešte, primorski Hrvati, na čelu s političarima pravaške orijentacije, primjerice Erazmom Barčićem i, kasnije, Franom Supilom, ne napuštaju borbu. Svjesni da poslije gubitka Rijeke vrebaju i dalje velike opasnosti za Primorje te Bansku Hrvatsku općenito, nastoje spasiti svoj primorski prostor od mađarskoga prisizanja. U takvim prilikama osnutak svake čitaonice nije izolirana pojava omeđena jednim mjestom i voljom njegovih stanovnika za kulturnim i političkim uzdizanjem, nego opća pojava diljem Kvarnerskoga primorja, u kratkim, gotovo neprimjetnim razmacima.

U politički burnom XIX. stoljeću, »vieku narodnosti« prema riječima njegovih suvremenika⁷⁸ – s ilirskim pokretom i hrvatskim narodnim preporodom, začetim u sjevernom dijelu Banske Hrvatske koja se postupno među svim Hrvatima prihvaća kao matica domovina, a Zagreb kao metropola – došlo je do osnivanja niza hrvatskih čitaonica. Izrastao je, zapravo, cijeli jedan čitaonički pokret.

Te su nove institucije postale najboljim izvoristom ostvarivanja nekoliko ciljeva. Naime, s obzirom na to da do 1860-ih godina nije bilo moguće osnivanje hrvatskih političkih stranaka, krenulo se preko čitaoničkih društava u buđenje svijesti o zasebnoj hrvatskoj naciji koja je ravnopravna s drugima, u prvom redu s austrijsko/njemačkim, mađarskim i talijanskim narodom. Zatim, budi se svijest o vlastitom jeziku i kulturi hrvatskoga naroda, o njegovanju običaja, kulturnog nasljeđa i zajedništva, čvršćeg povezivanja malobrojne inteligencije hrvatskoga naroda itd.⁷⁹

Začetak čitaoničkoga pokreta povezujemo s prijedlogom Ljudevita Gaja 1835. godine, koji je u *Danici* u dva članka – *Nekoja društva slavjanska kao sredstvo narodne izobrazbenosti* i *Društvo prijatelja narodne izobrazbenosti ilirske*, dao razrađenu ideju za osnivanje kulturno-prosvjetnoga centra; ovaj bi trebao raditi na tome da se narodni jezik koristi u »svih znanosti (izvan politike i teologije)« i da se djeluje na njegovu usavršavanju, kao i to da se prikuplja literaturu i rukopise, zatim, povijesnu i muzejsku građu vezanu za hrvatske krajeve, kako bi se oformila »velika občinska knjižnica i narodni muzej«. ⁸⁰ No, Gajeva ideja, konkretizirana u članku XV zakona usvojenog 16. kolovoza 1836. na zasjedanju Hrvatskoga sabora, pod nazivom »Društvo za narodnu prosvjetu«, u Beču nije prihvaćena. Stoga njegovi sumišljenici kreću u osnivanje za državu »benignih« čitaonica koje tada postaju lokalna društva ali s dvojakim karakterom: »narodne izobrazbenosti« te sjedišta ilirskoga pokreta.⁸¹ Za jednu od prvih čitaonica, onu zagrebačku, Vjekoslav Babukić zabilježio je: »S utemeljenjem narodne čitaonice u glavnom gradu ovih kraljevina počimlje novo doba života našega narodnoga, jer su se po svih gradovih i glavnih mjestih naših slična društva utemeljila, koja su se za onda smatrala kao ona ognjišta, na kojih se smrzla srca sunarodnika naših grijahu«. ⁸² Antun Barac u XX. stoljeću, pak, o njihovu će osnutku reći sljedeće: »One nisu nastale kao društva za zabavu i samo za čitanje. Imale su biti zavodi, koje će stvoriti novo hrvatsko društvo, proniknuto narodnim duhom i zaneseno za stvaralački kulturni rad. Najveća je briga čitaonica bila da pomognu prodaji hrvatskih knjiga. Čitaonice nisu mogle ukloniti posljedice,

78 Nikša Staničić, *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*, Zagreb 2002, str. 3.

79 Milka Šupraha Perišić, 130 godina od osnutka Hrvatske čitaonice u Škrleju, *Bakarski zbornik*, n. dj., str. 129.

80 Drago Gervais, Narodna čitaonica u Rijeci, *Rijeka. Zbornik*, n. dj., str. 459.

81 Prva je osnovana 1838. u Varaždinu, zatim je osnovano Čitateljsko društvo slaveno-ilirsko u Karlovcu, Društvo čitatelja ilirskih u Križevcima, i posljednje te godine Narodna čitaonica u Zagrebu. D. Gervais, n. dj., str. 459.

82 Vjekoslav Babukić, *Osnova i pravila književnog društva (1854)*, Zagreb 1854, str. 3.

što ih je donosio sastav tadašnjega hrvatskog društva. Ali su ipak pomogle, da su se knjige mogle širiti među publiku. Slične zadatke vršile su i čitaonice u pokrajini.«⁸³

Pokret je pozitivno odjeknuo i u Kvarnerskom primorju. Stoga su i tamo počele nicati čitaonice i čitaonička društva. Obala Kvarnerskog primorja dio je Banske Hrvatske, doduše zvana i dalje »Ugarskim primorjem«, pa su preporoditelji – na ustuk prethodnom nazivu – taj prostor od Rijeke, tj. od Rječine do Novoga, počeli nazivati »Hrvatskim primorjem« (ostali dio je u Vojnoj krajini).⁸⁴

Na prostoru mađarske uprave već nešto ranije dolazi do osnivanja čitaonica, utoliko više što je na ovim prostorima još od druge polovine XVIII. stoljeća bila prisutna intencija mađarskog kapitala da na »svojoj« kvarnerskoj obali Jadranskoga mora izgradi vlastiti trajni izlaz na svjetska prostranstva, a time i proširi svoj gospodarski i kulturni utjecaj,⁸⁵ slično kao što je to Austrija već učinila sa »svojim« Trstom.⁸⁶

Tako je prva čitaonica utemeljena u Senju 1835. godine, u Vojnoj krajini,⁸⁷ zatim u Bakru, ali točnu godinu njezina utemeljenja još nismo uspjeli utvrditi. Nailazimo na podatak o 1839,⁸⁸ ali potvrdu nismo pronašli. Slijedi čitaonica u Novom Vinodolskom, osnovana 27. ožujka 1845. godine,⁸⁹ pa Narodna čitaonica u Rijeci,⁹⁰ gradu u kojem je vladajuća anacionalna struktura – trgovačka oligarhija s kulturno-civilizacijskog aspekta usmjerena prema Apeninskom poluotoku, dok se s političko-ekonomskog aspekta želi tješnje povezati s mađarskim vladajućim građanskim slojevima.⁹¹ Te malobrojne strukture (o čemu je ranije bilo više riječi) njeguju *fiumanski*, odnosno *ungareški* patriotizam, upotrebljavajući isključivo trgovački – talijanski jezik, dok će apsolutno većinsko hrvatsko stanovništvo ispoljavati nacionalno osjećanje i govoriti »ilirskim« jezikom, pa će 1850. njegovi predstavnici osnovati čitaonicu.⁹² Neoapsolutizam je na deset godina odgodio daljnja osnivanja čitaonica, sve do početka šezdesetih godina XIX. stoljeća.⁹³ Nakon toga, godine 1861, osnovana je čitaonica u Kraljevici.⁹⁴

83 Petar Strčić, *Kvarnersko ili Hrvatsko primorje*, n. dj.

84 Vinko Antić, Osnutak Narodne čitaonice u Selcu, *Narodna knjižnica, čitaonica Selce, 1873-1984*, Selce – Vinodol 1984, str. 29.

85 F. Hauptmann, n. dj., str. 209.

86 Davorin Ježić, Narodna čitaonica u Novom Vinodolskom, *Čitaonički pokret*, Mali Lošinj – Rijeka, 1990, str. 126.

87 Čitaonice Hrvatske, *Enciklopedija Jugoslavije*, 2, Zagreb 1966, str. 606.

88 Josip Sokolić, O stodesetoj godišnjici Narodne čitaonice u Novom, *Spomen knjiga Narodne čitaonice Novi Vinodolski 1845-1955*, Novi Vinodolski 1958, str. 43.

89 D. Gervais, n. dj., str. 459.

90 *Povijest Rijeke*, n. dj., str. 213.

91 Isto. *Spomen knjiga pedesetgodišnjice Narodne čitaonice Riečke*, n. dj.

92 Mihovil Bolonić – Petar Strčić, *Zapisnici sjednica i skupština »Hrvatske čitaonice« u Vrbniku 1871-1929*, Krčki zbornik i Posebno izdanje, Krk 1971, str. 9; Miroslav Bajzek, *Tri ognjišta. 150 godina škole, 80 godina čitaonice i 60 godina doma u Dragi*, Draga – Rijeka 1973, str. 34.

93 Čitaonice Hrvatske, n. dj.

94 Tomislav Vičević – Srećko Budiselić, Praputnjarska čitaonica – knjižnica, *Praputnjak. Zbornik radova*, II, Praputnjak – Rijeka 2003, str. 265-270.

U naseljima bakarskog zaleđa čitaonice su počele brže zaživljavati tek 1870-ih godina, i to nakon smirivanja spomenutih nemira. Čitaoničko vodstvo regrutiralo se iz malobrojne inteligencije, koja nije odobrala ponašanje svjetine. Smirivanjem političkih okolnosti i pripadnici svjetine počinju participirati u čitaoničkom pokretu.

Od tada su prve čitaonice osnovane u Praputnjaku (1872),⁹⁵ na Škrljevu (1874),⁹⁶ u Hreljinu (1875),⁹⁷ Krasici (1877) itd.⁹⁸ No, sva čitaonička društva morala su još uvijek imati »neutralno« ime, pa se u načelu zovu *narodnima*. Ne zna se još kako i kojim putovima, ali Vrbničani na otoku Krku 1871. prvi su uspjeli u Zapadnoj Hrvatskoj dobiti potvrđena pravila s imenom »Hrvatska čitaonica«.

Narodni preporod navedenih područja našao je tako u čitaonicama snažni nastavak, i to kao njegovo uporište, budući da su one bile mjesta u kojima se nije potiskivala hrvatska riječ – baš suprotno. U njima, štoviše, sada niču počeci kazališna života i scenske umjetnosti na hrvatskom jeziku. Afirmirale su pisanu riječ ne samo kao opće čovjekovo dobro, nego i kao moćno oružje u borbi tada obespravljenih za njihova prava, demokratske slobode i ravnopravnost sa pripadnicima drugih naroda. U njima se javljaju prvi osmišljeni oblici hrvatskoga kulturnog života, političkog organiziranja i provođenja civiliziranih vidova opiranja tuđinskoj hegemoniji te su stoga uvelike utjecale na izrastanje moderne nacionalne svijesti ovdašnjih stanovnika.

Zaključak

Prednagodbeno razdoblje, dakle šezdesete godine XIX. stoljeća, jedno je od najburnijih u povijesti riječkog područja. Današnja je Rijeka tada bila potokom Rječina podijeljena u dva dijela. U dijelu zapadno od Rječine glavnu je riječ vodilo desetak imućnih anacionalnih, uglavnom trgovačkih obitelji vezanih uz sve veći priljev mađarskog kapitala, stoga ne iznenađuje činjenica da, unatoč apsolutno većinskom hrvatskom stanovništvu, zagovaraju okretanje k Mađarima. Istočno od Rječine, Sušak i okolna mjesta, tada su se nalazili u okviru bakarskog kotara u Banskoj Hrvatskoj i nisu, barem ne u početku, prihvatili promađarsku politiku.

U spomenutom razdoblju mađaroni/ungarezi odlučuju utjecati na stanovništvo kako bi se na umjetno stvoren način prikazala mađarska orijentacija Rijeke i okolice pa time utjecalo na podršku onome dijelu Hrvatsko-ugarske nagodbe u pripremi, koji je Pešti osiguravao kontrolu nad Rijekom. Ali, bilo kakva akcija, primjerice izazivanje nereda, napadi na značajnije osobe koje nisu podržavale njihove planove, pa napad na riječku gimnaziju (izrazito hrvatskog karaktera), štoviše – nastojeći izazivanjem izgreda potaknuti njeno zatvaranje te tako lišiti grad značajne institucije

95 M. Šupraha Perišić, n. dj.

96 Milivoj Čop, *150 godina života i rada Osnovne škole Hreljin*, Hreljin 2003, str. 69.

97 M. Šupraha Perišić, n. dj., str. 129-145.

98 M. Bolonić – P. Strčić, n. dj.

koja je otvoreno odavala njegov hrvatski karakter i pripadnost – nije se mogla pokrenuti bez značajnog pokrovitelja koji bi pokretače izgreda blago kaznio ili ih uopće ne bi kaznio. Glavna osoba u gradu, ujedno i predstavnik hrvatske vlasti, bio je veliki župan Bartol Zmajčić koji je vjerojatno plašeći se reakcije izgrednika, htio imati podršku bana za kaznene akcije, vjerojatno i stoga što su sudski činovnici pružali podršku izgrednicima. Zmajčićevo nepristajanje uz takvu vrstu politike i nakana da se obračuna s pokretačima izgreda, doveli su do njegove smjene, iako se kao službeni razlog navodi njegova nesposobnost da stane na kraj sve učestalijim i okrutnijim izgredima.

Pod izlikom da će uvesti red i mir u grad dolazi kraljevski povjerenik, Mađar Eduard Cseh. Odmah po dolasku marljivo je nastavio činiti sve ono što su do tada već činili promađarski orijentirani pojedinci u gradu koji su u njemu dobili svoga zaštitnika. Povjerenik Cseh imao je odriješene ruke učiniti sve kako bi pokazao i dokazao mađarski karakter spomenutog područja te zaštitio mađarske privredne interese. No, očito je smatrao i to da je potrebna još šira podrška, pa je ubrzo svoju pažnju usmjerio i na područje istočne obale Rječine te okolna mjesta na području bakarskog kotara, koja su bila sasvim hrvatskoga karaktera.

U početku su i fizički napadani pojedinci koji su u grad pristizali s toga područja, potom su u njih organizirano odlazili pobunjenici. Zbog izgreda Cseh je dobio i kontrolu u Bakru i njegovom kotaru, što je i bila njegova prvotna nakana. Agitatori su odlučili i potkupiti značajnije i uglednije pojedince čiji je zadatak potom bio vještim agitiranjem pobuniti ostalo stanovništvo protiv vlasti Banske Hrvatske. Zaredale su ozbiljne prijetnje te napadi na činovnike kako bi se ih primoralo da stanu na stranu pobunjenika i tako sačuvaju živu glavu.

Agitatorima su na ruku išli i pogoršani životni uvjeti, teška gospodarska situacija nastala zbog neuspjelog rata Austrije protiv Pruske, te naglog propadanja privrede zasnovane na jedrenjacima. Kao jedinoga krivca za nastale nesnosne prilike optuživali su nadležnu bansku vlast pod kojom se to područje tada nalazilo, a to je bila hrvatska vlast sa središtem u Zagrebu. Tako su obmane i lažna obećanja agitatora počeli padati na plodno tlo te dotad miran narod pretvaraju u uzbuđenu masu koja nije marila za dotad uobičajen odnos prema životu, časti i imetku napadnutih. Uzalud su svećenici i učitelji, koji se nisu dali zavesti ispraznim obećanjima, pokušavali umiriti pobunjenu svjetinu. Neki od njih su i sami bili izloženi fizičkim napadima manipulirane svjetine.

Mađaroni su nered nastojali prikazati kao otvoreno i jasno promađarsko političko opredjeljenje stanovnika spomenutog područja. Tako su dobili u ruke još jedan argument: evo, čak i Hrvati su protiv nesposobne hrvatske vlasti, a izlaz iz takve situacije može biti samo neposredna mađarska uprava i u riječkom susjedstvu i u zaletu. No, iz dostupnih izvora jasno se može vidjeti da nemiri kod pobunjenika nose izrazito socijalni, a ne politički karakter. Za nastalu nepovoljnu gospodarsku krizu

u prvom redu krivi su bili nadležna viša njemačko/austrijska i mađarska državna i druga tijela Habsburške Monarhije.

Mađari i mađaroni/ungarezi ipak su postigli svoj cilj: dobili su masovnu čak i hrvatsku podršku za prisvojenje tadašnje Rijeke. Naravno, neredi naglo prestaju sklapanjem Hrvatsko–ugarske nagodbe 1868. godine, kojom su u potpunosti bili zadovoljeni mađarski interesi: od tada je Rijeka pod punom i neposrednom budimpeštanskom kontrolom, sve do 1918. godine, do raspada Austro-Ugarske. No, prestankom nereda i smirivanjem situacije, hrvatski predstavnici mudro su krenuli Gajevim putem – došlo je do osnivanja više čitaonica. Ove su, formalno, kao kulturne institucije te izvorišta narodnog prosvjeđivanja, imale iznimno važnu ulogu u razvijanju i oblikovanju hrvatske nacionalne svijesti. Zahvaljujući njihovoj djelatnosti značajno se doprinijelo općem kulturnom i prosvjetnom uzdizanju stanovnika. No uspostavljen je i institucionalan okvir za djelovanje i u mnogim različitim društvenim aspektima – zabavnim, prosvjetnim, kulturnim, humanitarnim. Dakako, sve to bilo je prožeto i usmjeravano duhom političkog trenutka i sublimirano u pravcu snaženja hrvatskog nacionalnog pokreta, te sve organiziranijeg otpora i mađarstvu/mađaronstvu/ungareštvu, nemškutarstvu/austrijanstvu i talijanaštvu.

SUMMARY

A contribution to the situation in Rijeka and its hinterland before the Croatian-Hungarian Agreement, and its influence on the Croatian reading room movement

The time immediately preceding the Croatian-Hungarian Agreement was one of the most turbulent periods in the history of the Rijeka region. The city, which at that time covered the area west of the Rječina river, was controlled by several affluent non-national and pro-Hungarian families, mostly merchants. The families profited from the increasing revenue stream originating from Hungary. They decided to influence the Croatian majority and to artificially present Rijeka and its surrounding areas as pro-Hungarian, and thus help ensure Budapest's control over Rijeka under the imminent Croatian-Hungarian Agreement. Those families provoked riots around the city, including an attack on Rijeka Gymnasium (that was very pro-Croatian), eventually trying to have the school shut down. Prefect Bartol Zmajić, the head of the city and a representative of Croatian rule, disagreed with such politics and was therefore replaced. He was succeeded by a royal commissioner, Hungarian Eduard Cseh, who supported the actions of pro-Hungarian individuals in the city. Commissioner Cseh's hands were free to do anything it took to show and prove the Hungarian character of the area, and protect Hungarian economic interests. He believed, however, that support for those views should cover a larger area and soon directed his attention to the eastern bank of the Rječina, and the surrounding settlements of the primarily pro-Croatian Bakar County. Sušak and surrounding villages east of the Rječina, parts of the Bakar County of the ban-ruled Croatia, initially did not accept the pro-Hungarian politics. First, there were

even physical assaults on people arriving to Rijeka from those areas, which escalated into organized mobs raiding the towns and villages. The incidents helped give Cseh control over Bakar and the County, which was the intention in the first place. The agitators decided to bribe the more affluent and prominent individuals who were to promote anti-Croatian sentiment in the population. There were a number of serious threats and attacks against officials, trying to force them into taking the rebel side and saving their lives in the process. The deteriorating living conditions and bad economic situation caused by Vienna's unsuccessful war against Berlin and sudden drop in the economy based on sail ships helped the agitators' cause. The administration, i.e. Croatian government seated in Zagreb, was singled out as the only cause of the unbearable situation. Deception and false promises of the agitators thus found fertile ground and turned peaceful inhabitants into an agitated mob with no care for the lives, honor, and property of the people they attacked. Available sources make it clear that the unrest was primarily of social, and not political character. The unfavorable economic situation was, in fact, primarily caused by the German/Austrian and Hungarian government and other Habsburg organizations.

The unrest suddenly ceased after the Croatian-Hungarian Agreement of 1868, which completely satisfied the Hungarian interests: Rijeka came under full and immediate control of Budapest and remained so until 1918 and the fall of the Austrian-Hungarian sovereignty. But when the unrest stopped and situation calmed down, Croatian representatives wisely took Gaj's course and started establishing numerous reading rooms. Those formally cultural institutions and main sources of national reformation played an extremely important role in the development and formation of Croatian national awareness. Their activities significantly contributed to the general increase in culture and education among the inhabitants. They also established an institutional framework for their activities in numerous social aspects – entertainment, education, culture and charity. All this, of course, was infused by political objectives and directed towards strengthening of the Croatian national movement and an increasingly organized resistance to Hungarians, pro-Hungarians, pro-Germans, Austrians, and Italians.

Keywords: Rijeka, Croatian-Hungarian Agreement, pro-Hungarians, Croatian national reformation, national reading rooms